

Олена Олегівна Пабат

бакалавр,
студентка КНУКіМ
(Київ, Україна)
pabat-olena@ukr.net

Olena Pabat

bachelor,
student of KNUC&A
(Kyiv, Ukraine)

ПІДГОТОВКА ВИСТАВКИ БУДІВЕЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА

PREPARATION EXHIBITION OF COLLECTION BUILD MATERIALS IN THE KYIV-PECHERSK HISTORICAL AND CULTURAL PRESERVE

Анотація

У статті представлені основні етапи підготовки до виставки будівельного матеріалу Києво-Печерського монастиря та короткий огляд колекції з наукових фондів заповідника.

Ключові слова: будівельний матеріал, Києво-Печерська лавра, плінфа, цегла, клеймо, торцевий знак, виставка

Summary

The article reveals information about the collection of building material Kiev-Pechersk monastery and the main stages of preparation for a exhibition in Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve.

Keywords: building material Kiev-Pechersk Lavra, plinthite, brick, stamp, exhibition

У фондах НКПКЗ зберігається колекція будівельних матеріалів XI–XX ст., більшість яких є археологічними знахідками із розкопок Успенського собору та Трапезної церкви Києво-Печерського монастиря, церкви Спаса на Берестові. Оскільки вони становлять неабияку історичну, культурну та духовну цінність, було вирішено частину з них представити широкому загалу. 10.11.2016 р. у приміщенні Микільської шпитальної церкви (25 корпус) з нагоди XIV Несторівських студій “Доба Нестора Літописця за археологічними матеріалами” відкрилась виставка (Фото 1), де у двох плексигласових кубах експонувалися 16 предметів із фондів НКПКЗ. У першому кубі знаходилася плінфа доби Київської Русі – типові зразки, зразки з торцевими знаками та виробничий брак (табл. 1, №№ 71, 163, 179, 187, 229, 328, 366). Другий куб містив цеглу XIX–XX ст. із заводськими клеймами (табл. 1, №№ 6, 35, 58, 65, 111, 117, 133, 190, 252). Речові експонати доповнювали світлини, ілюстрації та етикетаж.

Надалі планується реекспозиція та переміщення виставки у підземне приміщення № 2 корпусу № 4. (Мал. 1).

Тематико-експозиційний план виставки був створений Науково-дослідним відділом історії та археології НКПКЗ (зав. відділу Крайній К. К., зав. сектора археології Тараненко С. П.) із залученням співробітника експозиційного відділу заповідника Литвиненко Я. В. і студентів-волонтерів Київського національного університету культури і мистецтв.

Метою виставки є демонстрація розвитку будівельної справи на території Києво-Печер-

ського монастиря (еволюція розмірів, форми, виготовлення будівельних матеріалів, позначень і клейм на них) та її зв'язок з іншими регіонами України.

Завданнями виставки є:

- визначення характеристик будівельних матеріалів певних хронологічних періодів спорудження комплексу Києво-Печерського монастиря;
- демонстрація змін форм та технологічних особливостей будівельного матеріалу від Давньої Русі до ХХ ст.;
- висвітлення ролі продукції вітчизняних цегляних заводів у розбудові Монастиря у Новий час;
- створення експозиційних комплексів (структурних підрозділів), які допоможуть зацікавити відвідувачів та сприятимуть їх сприйняттю археологічного матеріалу.

Експозиція створювалася за тематичним (за об'єктами) та хронологічним принципами.

Огляд колекції будівельних матеріалів¹

Давньоруські будівельні матеріали Успенського собору (кінець XI – початок XII ст.) репрезентовано плінфою часу спорудження собору розмірами 35–37х27–29 см та товщиною 3,5–4 см. Модуль цегли в межах 30 см, на думку дослідників, свідчить про домінування в архітектурі X–XI ст. візантійських будівельних розмірів (фут²). Плінфа переважно червоного кольору, ймовірно, виготовлена з жирних каолінових глин, збіднених значною домішкою польового шпату. Бортики зі слідами напливів. У колекції також представлені цілі лекальні зразки.

Найменш численна серія плінфи пов'язана з ремонтами собору XII–XIII ст. До XII ст. слід зарахувати фрагменти плінфи з алевритового тіста із вдавленим бортиком по краю розмірами 30–32х25–29 і товщиною 4,5–5 см³.

Пов'язана з ремонтом храму після землетрусу 1230 р. плінфа представлена дрібними нечисленними фрагментами.

Пізньюсередньовічні будматеріали продемонстровані цеглою-“пальчаткою” червоного (теракотового) кольору розмірами 16х35 см і товщиною в межах 4 см, виготовленою з алевритових глин без включень. Цегла відливалася у формах з рідкого розчину, про що свідчать бульбашки повітря в її зламі. Поверхня плінфи та пальцеві канелюри затерті й невиразні. Згідно спостережень Холостенка М. В., ця група будматеріалів пов'язана з добудовами князя К. Острозького кінця XV – початку XVI ст⁴.

Будматеріали XVII–XVIII ст. представлені цеглою великого формату, виготовленою з алевритової глини методом “мокрої заливки”. Їхнє тісто не відрізняється від тіста будматеріалів попереднього періоду. Проте виявлені зразки з жовтої глини. Цегла виконана недбало, з напливними бортами та підтіканням сирого розчину. Подібна цегла походить з печей XVII–XVIII ст., досліджених на Старокиївській горі⁵.

Найбільша кількість зразків плінфи походить із розкопів, закладених навколо будівлі мо-

¹ Атрибуція взірців будівельних матеріалів виконана на основі таких публікацій: *Асеев Ю. С.* Зодчество древнего Киева X–XIII вв. в контексте мирового архитектурного процесса // Древнерусский город. – К., 1984. – С. 5–10; *Мезенцев І. В.* Метричний і порівняльний аналіз форматів малих плінф Русі та Візантії // Архитектурно-археологический семинар: из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. – СПб., 2003. – С. 5–18; *Рыбаков Б. А.* Ремесло древней Руси. – М.: АН СССР, 1948. – 802 с.; *Раппопорт П. А.* Строительное производство Древней Руси X–XIII вв. – СПб.: Наука, 1994. – 160 с.; *Чміль Л. В.* Гончарні горни на Старокиївській горі: до постановки проблеми // Орус Mixtum. – К., 2014. – С. 154–164.

² *Ивакин Г. Ю.* О строительных материалах памятников Киева XII века // Архитектурно-археологический семинар: из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. – СПб., 2003. – С. 66–70.

³ *Холостенко М. В.* Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ – К.: Наук. думка, 1975. – С. 107–170.

⁴ Там само.

⁵ *Холостенко М. В.* Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К., 1976. – С. 131–165.

настирської трапезної церкви XIX ст. Це – будівельні матеріали *давньоруської Трапезної церкви*, будівництво якої, за періодизацією Г. Івакіна, відбувалося в чотири етапи⁶.

1-й етап почався в 1108 р. До нього слід зарахувати плінфу розмірами 29–37х24–29 см і товщиною 4–5 см кінця XI – початку XII ст., подібну до плінфи Успенського собору та виготовлену з жирних каолінових та червоних осадових глин із домішками великих фрагментів шпату⁷.

2-й етап будівництва Трапезної церкви пов'язаний з її *1-м ремонтом*, що відбувся через кілька років після завершення будівництва. Модуль тогочасних будматеріалів подібний до плінфи, з якої споруджено трапезну, проте вони гіршої якості й виготовлені з домішкою крупнодисперсного піску. Колір тіста червоний, бічні грані з напливними бортиками, поверхня заглажена дощечкою, подекуди помітні сліди від крапель дощу.

3-й етап пов'язаний із капітальним ремонтом давньоруської Трапезної, що, ймовірно, відбувся у *другій половині XII ст.* До цього часу варто віднести недбало виконані алевритові плінфи розмірами 26–30х19–22 см та товщиною 3,5–5 см зі слідами підтіканням бортів та вдавленим бортиком із “постелистого” боку. Про те, що плінфу виготовлено в техніці “мокрого заливання”, свідчить потовщення в центральній частині виробу, що варіюється в межах 1 см порівняно з краями. Серед плінфи виділяється серія із заглаженою руками “постелистою” поверхнею і “клеямами” – наведеними пальцями геометричними фігурами.

З 4-м етапом будівництва Трапезної церкви пов'язані фрагменти плінфи, що не відрізняються від плінфи цього періоду з Успенського собору, використаної під час ремонту після землетрусу 1230 р. Сліди цього ремонту помітні на трьох монастирських спорудах, з Троїцькою надбрамною церквою включно⁸.

Будматеріал з храму Спаса на Берестові початку XII ст. представлений незначною кількістю плінфи розмірами 14–19х29 см та товщиною 4,5–5 см. Тісто теракотового (зрідка – білого) кольору з домішками піску та шпату, який у деяких зразках під дією високої температури розплавився в чорну склоподібну масу.

Крім будівельних матеріалів з Києво-Печерської лаври (далі КПЛ), зокрема корпусів, келій та печер, фонди заповідника містять зразки плінфи та цегли з інших київських монументальних споруд (Київського палацу, храму Федорівського монастиря, будівлі Арсеналу), а також із Вишгорода.

Найбільш раннім матеріалом колекції є фрагменти плінфи *Київського західного палацу* кінця X ст., дослідженого на Старокиївській горі⁹. Ймовірний розмір цеглин – у межах 30 см. Тісто блідо-жовтого чи рожевого кольору з незначними включеннями піску. Бортик нахилений під незначним кутом. Подібного типу плінфа походить із розкопок Десятинної церкви¹⁰.

Будівельні матеріали *храму Федорівського монастиря* XII ст. представлені цеглою “пальчаткою”, використаною при пізніших перебудовах. Один зразок походить з поховання монастирського кладовища литовського часу. Модуль цегли 11–12,5х24–25 см, товщина 6,6–8 см. Цегла виготовлена з алевритового тіста жовтого кольору, ретельно, без помітних слідів браку та напливів, на “постелистій” поверхні, канелюри виразні, сформовані.

До знахідок із *будинку Арсеналу* слід зарахувати пізні зразки цегли майже квадратної форми 21х21 см та товщиною 4,5–5 см, виготовлені з алевритової глини теракотового кольору, без

⁶ Ёлшин Д. Д. Новые исследования древнерусской плинфы: итоги и перспективы // Археология і давня історія України: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – 2010. – № 1. – С. 395–407.

⁷ Там само.

⁸ Ёлшин Д. Д. Новые исследования древнерусской плинфы: итоги и перспективы... – С. 395–407.

⁹ Боровський Я. Є., Толочко П. П., Харламов В. О. Звіт Старокиївського загону Київської археологічної експедиції ІА НАНУ УРСР про археологічні розкопки під будинком 3 по Володимирській вул. в 1975 р. // НА ІА НАНУ. – 1975/25. – Ч. І.

¹⁰ Івакин Г. Ю. О строительных материалах памятников Киева XII века... – С. 66–70.

візуально помітних домішок. Схожа цегла походить із північно-східної стіни Лаври – фортифікаційної споруди кінця XVII ст., та споруд Чернігівщини (оборонна дзвіниця із с. Суличівка).

Іншим зразком є типова для київських будівель XVII–XVIII ст. цегла з алевритових розчинів формату 15–16x31–33 см та товщиною 5–6 см.

Невелика кількість будматеріалів походить з *корпусів, келій та печер КПЛ*. Найдавнішою вважається плінфа з келії св. Феодосія кінця XI – початку XII ст., з домішками кварцу в тісті, шириною грані 28 см, товщиною 4 см. XVIII–XIX ст. датовано цеглу теракотового чи жовтого кольору розмірами 13x26 см і товщиною 5–6 см, використану при спорудженні лаврських житлових корпусів.

З *розкопок у Вишгороді* походить плінфа із залишками цем'яного розчину із кладки Борисоглібської церкви XI–XII ст. зі слідами від дощу на “постелистій” поверхні та акуратно підрізаними ножем напливними бортиками. Тісто містить включення шпату, який спікся в чорну склоподібну масу. Формат зразка 27x35 см, товщина 3,4 см. Інший зразок алевритова “мокра” плінфа другої половини XII ст. розмірами 21x29 см із вдавненими бортиками по краю. Модуль плінфи подібний до будівельних матеріалів подільської церкви на вул. Юрківській, 3¹¹.

Важливими носіями історичної інформації є *клейма та торцеві знаки*. Звичними позначками давньоруської плінфи є пальцеві геометричні малюнки на “постелистій” частині. Такі знаки переважно збереглися на фрагментах плінфи, тому важко відновити весь малюнок. Лише на фрагменті плінфи XI ст. з Успенського собору прочитується латинська літера “N”¹². Плінфа з подібними позначками походить із Десятинної церкви. В колекції подібні знаки трапляються на плінфі з Київського палацу, Успенського собору та Трапезної церкви.

Три фрагменти плінфи із Трапезної церкви мають торцеві знаки з давньоруським словом. На двох зразках збереглися окремі літери, а в одному випадку – слово у дзеркальному зображенні. Г. Івакін вважає цей напис ім'ям майстра¹³. Низка торцевих геометричних знаків міститься на будматеріалах XIII ст. Успенського собору часів ремонту після землетрусу. В одному випадку - це знак, подібний до тризуба.

Питання інтерпретації торцевих знаків та клейм є дискусійним. За однією з гіпотез, вони є технічними позначками якості виробу або вказівкою на місце розташування цеглини у кладці. За іншою, клейма позначали номер партії¹⁴.

Значно рідше клеймована цегла трапляється в *ранньомодерний час*. Окремо слід згадати зразок XVIII ст. з клеймом “E+O”.

На цеглі XIX ст. представлені *виробничі клейма* власників цегельних заводів (Н. Снежко, А. Бернер, А. Козинський). В одному випадку - це вогнетривка пічна цеглина, ймовірно, польського виробництва, із клеймом “Slawski”. В інших - жовта цегла (іноді з домішками червоної осадової глини) з абрєвіатурами фабрики Ф. Березовського “Ф. Б”. Цеглу із різними клеймами, проте подібним складом, слід пов'язувати із заводами, що в кінці XIX ст. працювали у Вишгороді, Стайках та Києві¹⁵.

Цікавим інформаційним джерелом є *технічні відбитки і сліди* на “постелистій” поверхні плінфи і цегли, що утворилися під час виготовлення та сушіння під відкритим небом. Масовими є сліди від крапель дощу. Більш цікавими є відбитки, залишені тваринами та людьми. Так, на плінфі XII ст. із Трапезної церкви велика комаха, яка потрапила у глиняне тісто під час формування, залишила борозенку.

¹¹ Ёлишин Д. Д. Новые исследования древнерусской плинфы: итоги и перспективы... – С. 395–407.

¹² Холостенко М. В. З історії зодчества Древньої Русі X ст. // Археологія. – 1965. – Т. 19. – С. 68.

¹³ Ивакин Г. Ю. О строительных материалах памятников Киева XII века... – С. 66–70.

¹⁴ Раппопорт П. А. Знаки на плинфе // Архитектура средневековой Руси. – СПб.: Лики России, 2013. – С. 187–194.

¹⁵ Бряк О. В. Цегельне виробництво у Вишгороді й околицях // Старожитності Вишгородщини. – Вишгород, 2003. – С. 26–33.

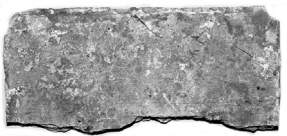

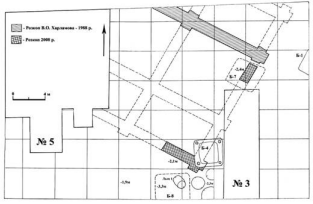
Підготовка виставки будівельного матеріалу

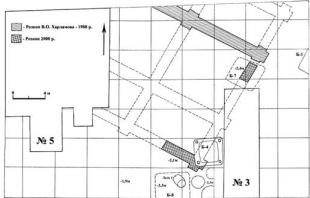

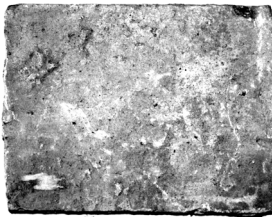
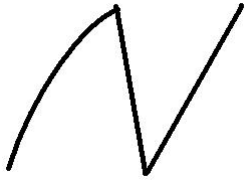
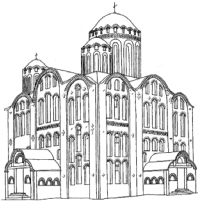

Для виставки А. М. Оленичем було відібрано 56 зразків (див. табл. 1) будівельного матеріалу Києво-Печерської лаври. При відборі зверталася увага на наступні критерії:

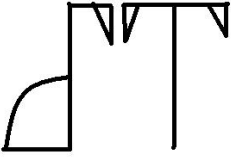

1. Розміри.
2. Тип матеріалу (плінфа, цегла, розчин).
3. Колір.
4. Форма.
5. Якість глини.
6. Якість випалу.
7. Наявність клейм та позначок.

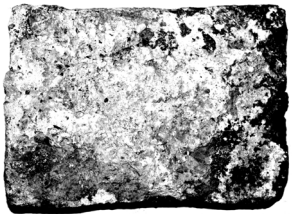

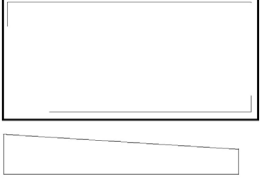

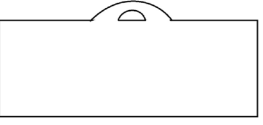
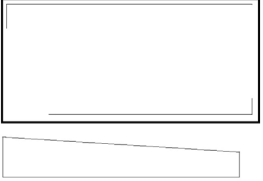

Колекція будівельних матеріалів заповідника має значний науковий потенціал. Вона становить значний інтерес не тільки в контексті подальшого вивчення архітектури Києво-Печерської лаври, а й стане в нагоді при реконструкції монументальних споруд Києва. Відділ історії та археології планує продовжити експозиційну та виставкову роботу і співпрацюватиме з іншими науковими відділами заповідника для досягнення максимальної ефективності роботи.

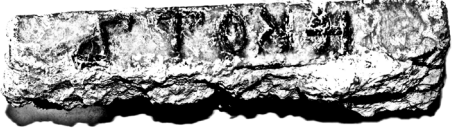
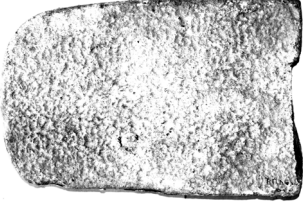
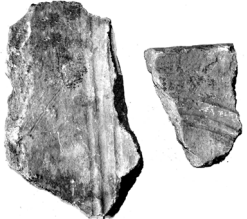
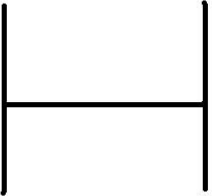

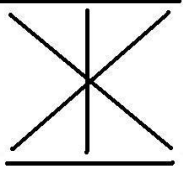
Таблиця 1.

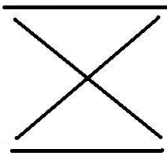
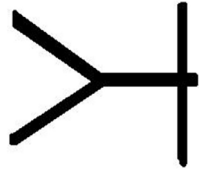
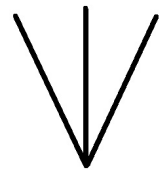
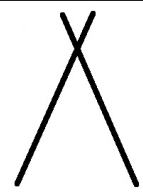
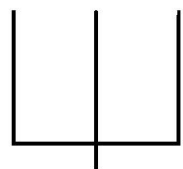
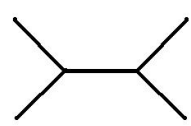
№ п/п	Інформація про експонат	Примітки
Розділ "Давня Русь"		
1	<p>Місце знахідки: Київський палац Тип виробу: цегла Тісто: сіре Товщина: 4,5 см Розміри: 20x24 см Стан поверхні: сліди дощу* Датування: X ст. Інв. №: 371</p>	
2	<p>Місце знахідки: Київський палац Тип виробу: плінфа Тісто: теракотове Товщина: 3,5 см Розміри: фр-т Стан поверхні: численні технічні насічки* Датування: X ст. Інв. №: 376</p>	
3	<p>Місце знахідки: Західний палац Тип виробу: лекальна плінфа Тісто: бежеве Товщина: 2,5 см Розміри: фр-т Стан поверхні: структурні порушення* Датування: X ст. Інв. №: 376</p>	
4	<p>Місце знахідки: Західний палац Тип виробу: плінфа Тісто: сіре Товщина: 2,2 см Розміри: фр-т Стан поверхні: відбиток ратиці рогової худоби* Датування: X ст. Інв. №: 422</p>	

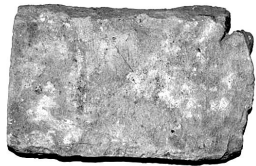

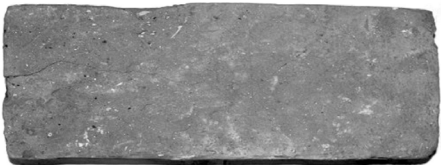

<p>5</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> Західний палац <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> бежеве <i>Товщина:</i> 4 см <i>Розміри:</i> фр-т <i>Датування:</i> X ст. <i>Інв. №:</i> 415</p>	
<p>6</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> невідоме <i>Тип виробу:</i> плінфа <i>Тісто:</i> сіре <i>Товщина:</i> 2 см <i>Розміри:</i> фр-т <i>Технічні відмітки:</i> вдавнені бортики* <i>Датування:</i> X ст. <i>Інв. №:</i> 252</p>	
<p>7</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> Успенський собор <i>Тип виробу:</i> плінфа <i>Тісто:</i> персикове <i>Товщина:</i> 3,5 см <i>Розміри:</i> фр-т <i>Стан поверхні:</i> сліди лап собаки* <i>Датування:</i> XI ст. <i>Інв. №:</i> 179</p>	
<p>8</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> Успенський собор <i>Тип виробу:</i> плінфа <i>Тісто:</i> сіро-чорно-теракотове <i>Товщина:</i> 5 см <i>Розміри:</i> 28x35 см <i>Стан поверхні:</i> поганий випал* <i>Датування:</i> XI ст. <i>Інв. №:</i> 188</p>	
<p>9</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> Успенський собор <i>Тип виробу:</i> плінфа <i>Тісто:</i> теракотове <i>Товщина:</i> 5 см <i>Розміри:</i> фр-т <i>Стан поверхні:</i> позначка N* <i>Датування:</i> XI ст. <i>Інв. №:</i> 192</p>	
<p>10</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> церква Спаса на Берестові <i>Тип виробу:</i> лекальна плінфа <i>Тісто:</i> теракотове <i>Товщина:</i> 5 см <i>Розміри:</i> фр-т <i>Датування:</i> XII ст. <i>Інв. №:</i> 135</p>	
<p>11</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> церква Спаса на Берестові <i>Тип виробу:</i> плінфа <i>Тісто:</i> жовте з незначними вкрапленнями <i>Товщина:</i> 4,5 см <i>Розміри:</i> фр-т <i>Датування:</i> XII ст. <i>Інв. №:</i> 373</p>	

12	<p>Місце знахідки: завал Трапезної церкви Тип виробу: плінфа Тісто: теракотове Товщина: 4 см Розміри: фр-т Датування: XII ст. Інв. №: 394</p>	
13	<p>Місце знахідки: Успенський собор Тип виробу: плінфа Тісто: теракотове Товщина: 4 см Розміри: фр-т Стан поверхні: клеймо* Датування: XII ст. Інв. №: 146</p>	
14	<p>Місце знахідки: Трапезна церква Тип виробу: плінфа Тісто: персикове Товщина: 5 см Розміри: 27x34 см Стан поверхні: лінії* Датування: XII ст. Інв. №: 340</p>	
15	<p>Місце знахідки: Трапезна церква Тип виробу: плінфа Тісто: теракотове Товщина: 6 см Розміри: фр-т Стан поверхні: хвилясті розчоси* Технічні відмітки: вдавнений бортик Датування: XII ст. Інв. №: 272</p>	
16	<p>Місце знахідки: Трапезна церква Тип виробу: плінфа Тісто: теракотове Товщина: 4,4 см Розміри: фр-т Стан поверхні: клеймо* Датування: XII ст. Інв. №: 224</p>	
17	<p>Місце знахідки: невідоме Тип виробу: плінфа Тісто: сіре Товщина: 5 см Розміри: фр-т Стан поверхні: клеймо* Датування: XII ст. Інв. №: 451</p>	

18	<p>Місце знахідки: Успенський собор Тип виробу: цегла Тісто: теракотове Товщина: 5 см Розміри: 16x29 см Стан поверхні: сліди дощу* Датування: XII ст. Інв. №: 113</p>	
19	<p>Місце знахідки: Трапезна церква Тип виробу: плінфа Тісто: персикове Товщина: 4 см Розміри: фр-т Стан поверхні: відбиток лівої ноги* Датування: XII ст. Інв. №: 229</p>	
20	<p>Місце знахідки: Трапезна церква Тип виробу: плінфа Тісто: персикове Товщина: 4 см Розміри: фр-т Стан поверхні: сліди дощу, вдавнений бортик* Датування: XII ст. Інв. №: 254</p>	
21	<p>Місце знахідки: Трапезна церква Тип виробу: плінфа Тісто: персикове з перегорілими включеннями Товщина: 5 см Розміри: фр-т Стан поверхні: відбитки пальців* Датування: XII ст. Інв. №: 239</p>	
22	<p>Місце знахідки: Трапезна церква Тип виробу: плінфа Тісто: брунатний Товщина: 4,4 см Розміри: фр-т Стан поверхні: сліди дощу, ходу жука* Датування: XII ст. Інв. №: 234</p>	
23	<p>Місце знахідки: Успенський собор Тип виробу: цегла трапецієвидна Тісто: теракотове Товщина: 4,7 см Розміри: фр-т Стан поверхні: вдавнені бортики* Датування: XII ст. Інв. №: 169</p>	
24	<p>Місце знахідки: КПЛ-87 Кладка печі, Ж№ 2 Тип виробу: цегла-пальчатка Тісто: бежеве Товщина: 9,5 см Розміри: 11,4x26 см Стан поверхні: канелюри* Датування: XII ст. Інв. №: 38</p>	

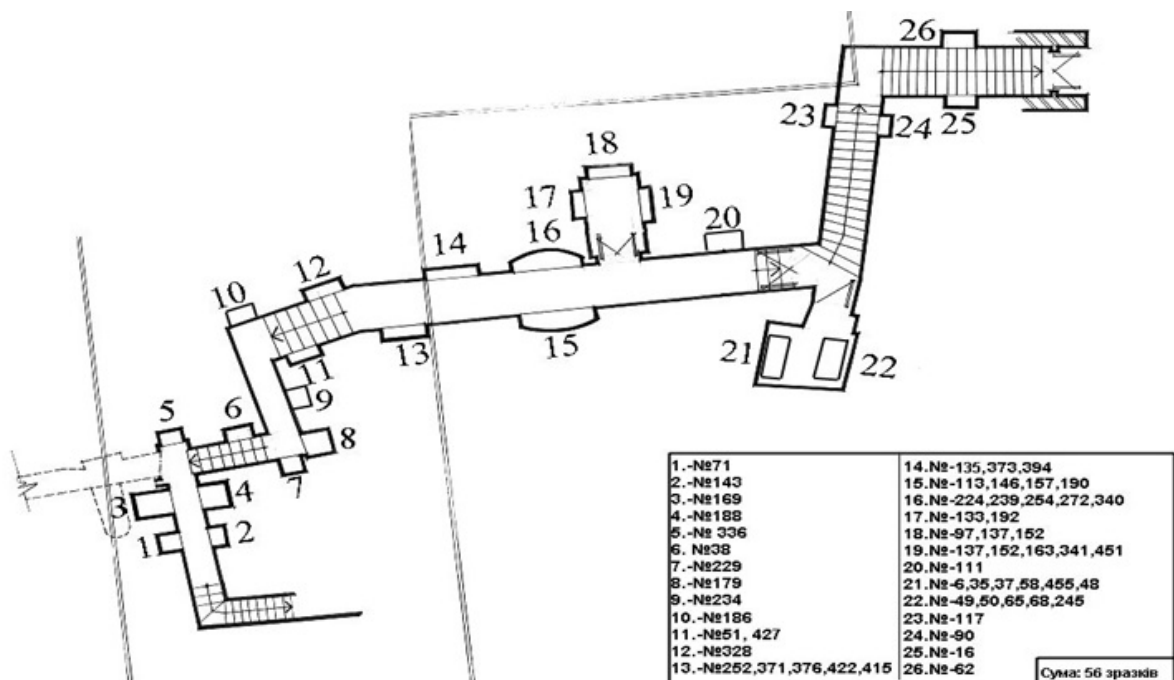
25	<p>Місце знахідки: Успенський собор Тип виробу: цегла Тісто: жовте з теракотовими домішками Товщина: 7 см Розміри: 13x17 см Стан поверхні: відбиток лап птаха * Датування: XII ст. Інв. №: 51</p>	
26	<p>Місце знахідки: Трапезна церква Тип виробу: плінфа Тісто: теракотове Товщина: 4,5 см Розміри: фр-т Стан поверхні: клеймо* Датування: XII ст. Інв. №: 336</p>	
27	<p>Місце знахідки: Трапезна церква Тип виробу: лекальна плінфа Тісто: теракотове Товщина: 4 см Розміри: 18–25x31,5 см Датування: X ст. Інв. №: 328</p>	
28	<p>Місце знахідки: невідоме Тип виробу: плінфа Тісто: теракотове Товщина: 2 см Розміри: фр-т Стан поверхні: лінійні візерунки* Датування: XII ст. Інв. №: 421</p>	
29	<p>Місце знахідки: Успенський собор Тип виробу: цегла Тісто: теракотове Товщина: 5 см Розміри: фр-т Стан поверхні: клеймо* Датування: XIII ст. Інв. №: 133</p>	
30	<p>Місце знахідки: Успенський собор Тип виробу: цегла Тісто: теракотове Товщина: 5 см Розміри: фр-т Стан поверхні: клеймо* Датування: XIII ст. Інв. №: 143</p>	
31	<p>Місце знахідки: Успенський собор Тип виробу: цегла Тісто: персикове Товщина: 4,5 см Повні розміри: фр-т Стан поверхні: клеймо* Датування: XIII ст. Інв. №: 190</p>	

Розділ “Литовська доба”		
32	<p><i>Місце знахідки:</i> Успенський собор <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> теракотове <i>Товщина:</i> 5 см <i>Розміри:</i> фр-т <i>Стан поверхні:</i> клеймо* <i>Датування:</i> XV ст. <i>Інв. №</i> 163</p>	
Розділ “Перехідний період від Литовської доби до доби Модерну”		
33	<p><i>Місце знахідки:</i> Успенський собор <i>Тип виробу:</i> плінфа <i>Тісто:</i> теракотове <i>Товщина:</i> 5 см <i>Розміри:</i> фр-т <i>Стан поверхні:</i> клеймо* <i>Датування:</i> XV–XVI ст. <i>Інв. №:</i> 97</p>	
34	<p><i>Місце знахідки:</i> Успенський собор <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> теракотове <i>Товщина:</i> 5 см <i>Розміри:</i> фр-т <i>Стан поверхні:</i> клеймо* <i>Датування:</i> XV–XVI ст. <i>Інв. №:</i> 137</p>	
35	<p><i>Місце знахідки:</i> Успенський собор <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> теракотове <i>Товщина:</i> 6 см <i>Розміри:</i> фр-т <i>Стан поверхні:</i> клеймо* <i>Датування:</i> XV–XVI ст. <i>Інв. №:</i> 152</p>	
36	<p><i>Місце знахідки:</i> Успенський собор <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> теракотове <i>Товщина:</i> 5 см <i>Розміри:</i> фр-т <i>Стан поверхні:</i> клеймо* <i>Датування:</i> XV–XVI ст. <i>Інв. №:</i> 187</p>	
37	<p><i>Місце знахідки:</i> Успенський собор <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> персикове <i>Товщина:</i> 3,5 см <i>Розміри:</i> фр-т <i>Стан поверхні:</i> клеймо* <i>Датування:</i> XV–XVI ст. <i>Інв. №:</i> 172</p>	

38	<p>Місце знахідки: Успенський собор Тип виробу: цегла Тісто: персикове Товщина: 4 см Розміри: 8,5x23 см Датування: XV–XVI ст. Інв. №: 90</p>	
39	<p>Місце знахідки: невідоме Тип виробу: цегла-“пальчатка” Тісто: теракотове Товщина: 6 см Розміри: 13,5x29 см Стан поверхні: канелюри* Датування: XVI ст. Інв. №: 111</p>	
40	<p>Місце знахідки: невідоме Тип виробу: цегла Тісто: теракотове Товщина: 6 см Розміри: 14x26,5 см Стан поверхні: клеймо* Датування: XVI ст. Інв. №: 117</p>	
41	<p>Місце знахідки: Успенський собор: Тип виробу: цегла Тісто: теракотове Товщина: 5 см Розміри: 16x29 см Стан поверхні: сліди дощу* Датування: XVII ст. Інв. №: 113</p>	
Розділ “Доба Модерну”		
42	<p>Місце знахідки: Арсенал Тип виробу: цегла Тісто: теракотове Товщина: 5 см Розміри: 15,5x31 см Стан поверхні: – Датування: XVII ст. Інв. №: 10</p>	
43	<p>Місце знахідки: невідоме Тип виробу: цегла-“пальчатка” Тісто: теракотове Товщина: 5,5 см Розміри: 15x29 см Стан поверхні: сліди лап собаки, канелюри* Датування: XVIII ст. Інв. №: 71</p>	
Розділ “Новітній час”		
44	<p>Місце знахідки: невідоме Тип виробу: цегла Тісто: біле Товщина: 4,3 см Розміри: фр-т Стан поверхні: клеймо* Датування: XVIII–XIX ст. Інв. №: 58</p>	

<p>45</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> невідоме <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> бежеве <i>Товщина:</i> 6 см <i>Розміри:</i> 13x25,4 см <i>Стан поверхні:</i> клеймо * <i>Датування:</i> XIX ст. <i>Інв. №:</i> 6</p>	
<p>46</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> невідоме <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> бежеве <i>Товщина:</i> 6 см <i>Розміри:</i> 12x25,5 см <i>Стан поверхні:</i> клеймо* <i>Датування:</i> XIX ст. <i>Інв. №:</i> 21</p>	<p>Н. СНЪЖКО</p>
<p>47</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> невідоме <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> жовте <i>Товщина:</i> 6 см <i>Розміри:</i> 13,5x37 см <i>Стан поверхні:</i> клеймо* <i>Датування:</i> XIX ст. <i>Інв. №:</i> 35</p>	
<p>48</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> невідоме <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> бежеве <i>Товщина:</i> 6 см <i>Розміри:</i> 13,5x25,5 см <i>Стан поверхні:</i> клеймо* <i>Датування:</i> XIX ст. <i>Інв. №:</i> 37</p>	
<p>49</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> невідоме <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> жовте <i>Товщина:</i> 7 см <i>Повні розміри:</i> фр-т <i>Стан поверхні:</i> клеймо* <i>Датування:</i> XIX ст. <i>Інв. №:</i> 48</p>	<p>А.Козинський</p>
<p>50</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> невідоме <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> біле <i>Товщина:</i> 6 см <i>Розміри:</i> 12,5x26,5 см <i>Стан поверхні:</i> нечітке "Шотова"* <i>Датування:</i> XIX ст. <i>Інв. №:</i> 50</p>	
<p>51</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> Успенський собор <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> теракотове <i>Товщина:</i> 6 см <i>Розміри:</i> 10,5x21,5 см <i>Стан поверхні:</i> наявні бортики* <i>Датування:</i> XIX ст. <i>Інв. №:</i> 16</p>	

<p>52</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> невідоме <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> персикове <i>Товщина:</i> 6 см <i>Розміри:</i> фр-т <i>Стан поверхні:</i> фрагмент клейма* <i>Датування:</i> XIX ст. <i>Інв. №:</i> 65</p>	
<p>53</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> невідоме <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> теракотове <i>Товщина:</i> 6,5 см <i>Розміри:</i> фр-т <i>Стан поверхні:</i> клеймо* <i>Датування:</i> XIX ст. <i>Інв. №:</i> 68</p>	
<p>54</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> КПЛ-85 <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> жовте <i>Товщина:</i> 7 см <i>Розміри:</i> 13x27 см <i>Стан поверхні:</i> клеймо "1842"* <i>Датування:</i> XIX ст. <i>Інв. №:</i> 243</p>	<p>1842</p>
<p>55</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> невідоме <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> жовте <i>Товщина:</i> 7,6 см <i>Повні розміри:</i> 13,6x27,2 см <i>Стан поверхні:</i> клеймо* <i>Датування:</i> XIX ст. <i>Інв. №:</i> 245</p>	
<p>56</p>	<p><i>Місце знахідки:</i> невідоме <i>Тип виробу:</i> цегла <i>Тісто:</i> теракотове <i>Товщина:</i> 3,9 см <i>Розміри:</i> 5,5x35 см <i>Стан поверхні:</i> клеймо* <i>Датування:</i> XX ст. <i>Інв. №:</i> 62</p>	

Малюнок 1. План підземного приміщення.

Фото 1. На відкритті виставки Тараненко С. П. (ліворуч) та Крайній К. К. (праворуч).

Фото 2. Куб 1.

Фото 3. Куб 2.